

*До разової спеціалізованої вченої ради по захисту
дисертації на здобуття ступеня доктора філософії у
Дніпровському національному університеті імені
Олеся Гончара*

49045, м. Дніпро, просп. Науки, 72

РЕЦЕНЗІЯ

**на дисертацію доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія
Яблуновського Артура Володимировича
«Українська національна ідентичність в практиках
конструювання: модуси трансформації в актуальних реаліях»,
рецензента, кандидата соціологічних наук, доцента, доцента кафедри
політології, соціології та публічного управління Дніпровського
національного університету імені Олеся Гончара
Гудзенко Олесі Зеновіївни**

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота Яблуновського Артура Володимировича присвячена дослідженню феномену української національної ідентичності як соціального конструкту, сформованого в умовах докорінної трансформації суспільно-політичного контексту. Питання про те, як конструюється українська національна ідентичність, які агенти задіяні в цьому процесі і яким чином умови воєнного стану змінюють його конфігурацію, є не лише академічного порядку, а й нагальної соціальної практики. Робота присвячена проблематиці, яка набуває дедалі більшої інституційної, суспільної і наукової уваги в умовах пролонгованої російсько-української війни. Перш за все, дисертаційне дослідження органічно вписується в систему пріоритетних наукових напрямів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 476 від 30.04.2024 р., та корелює зі Стратегією утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 р. № 1322, що додатково засвідчує її практичну значущість. Актуальність питання підтверджується результатами всеукраїнських соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України, КМІС, Оперативна соціологія на замовлення Українського інституту національної пам'яті щодо ставлення українців до мови, історії, культури та зовнішньополітичних орієнтацій. Тема є безперечно актуальною й у більш широкому науково-теоретичному відношенні: вивчення механізмів конструювання та відтворення колективної ідентичності залишається одним із центральних викликів сучасної соціологічної науки, зокрема в її перетині з соціологією культури, соціологією політики та етносоціологією.

Незважаючи на широку мультидисциплінарну розробленість проблематики

національної ідентичності в зарубіжній науці (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум, З. Бауман, У. Бек), у вітчизняній соціологічній науці бракує комплексних наукових досліджень, що аналізували б механізми конструювання національної ідентичності крізь призму агентності різних соціальних суб'єктів і взаємодії між ними. Нестача саме соціологічних – на відміну від історичних чи політологічних – напрацювань по цій темі є реальною науковою лакуною, яку автор обґрунтовано позначає у вступній частині дисертації.

Водночас необхідно підкреслити, що суспільна злободенність теми не є самодостатньою підставою для обґрунтування наукової значущості дослідження. Принципово важливим є те, чи вдалося автору не лише зафіксувати онтологічний рівень проблемної ситуації, тобто окреслити трансформаційні зміни, що відбуваються з українською національною ідентичністю, а й чітко артикулювати наукову проблему: вказати на конкретні концептуальні лакуни у наявному масиві досліджень і переконливо обґрунтувати, яким саме чином запропонована дисертаційна стратегія заповнює ці лакуни. Аналіз рукопису дисертації дає підстави стверджувати, що Яблуновському А.В. це вдалося: дослідження демонструє усвідомлену концептуальну позицію, в якій онтологічна проблематика трансформації ідентичності отримує чітке епістемологічне оформлення через обрану методологічну рамку соціального конструктивізму та теорії дискурсу.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Наукові положення, висновки й рекомендації, що містяться у дисертації та виносяться на захист, є достатньо обґрунтованими. Вони спираються на широку джерельну базу (279 найменувань) та демонструють знайомство автора з актуальними теоретичними дискусіями в галузі соціології ідентичності, соціального конструктивізму та теорії дискурсу. Концептуальна схема дослідження будується на перетині конструктивістської соціології (П. Бурдьє, Б. Андерсон), теорії дискурсу (М. Фуко, Е. Лакло та Ш. Муфф) та соціокультурного підходу, що забезпечує достатню теоретичну глибину аналізу.

Разом з тим необхідно зробити низку критичних зауважень щодо обґрунтованості окремих концептуальних рішень. По-перше, ключова аналітична дихотомія «центрально-європейського» і «пострадянського» проєктів конструювання ідентичності є евристично зручною, проте методологічно недостатньо верифікованою. Автор використовує цей бінарний поділ (концепцію «двох українських ідентичностей» М. Рябчука) як наскрізну аналітичну рамку, однак не обґрунтовує, чому реальний простір символічної боротьби редукується саме до двох проєктів, тоді як емпіричний матеріал самої дисертації фіксує значно складнішу картину з регіональними, генераційними та класовими варіаціями всередині кожного з проєктів. Залишається нез'ясованим, яким чином

визначаються межі між цими проєктами і чи є запропонована типологія результатом індуктивного емпіричного аналізу, а не апіорним конструктом, накладеним на матеріал.

По-друге, центральне теоретичне поняття «структура можливостей», яке автор залучає для пояснення трансформацій після 2014 і 2022 років, використовується описово, а не аналітично. Поняття це має чітке теоретичне походження, однак у дисертації воно не прив'язане до відповідного теоретичного контексту і не операціоналізоване у вимірювані показники. Це знижує пояснювальний потенціал аргументу.

Окремої уваги потребує твердження автора про те, що масове несприйняття Росії призвело до готовності абсолютної більшості українців прийняти «центрально-європейську» модель ідентичності. По-перше, це положення потребує більш обережного соціологічного формулювання, оскільки поняття «ненависть», яке вживається у тексті дисертації, є оціночним судженням та більш психологічною, а не соціологічною категорією, і для використання у науковому аналізі потребує операціоналізації, наприклад, через вимірювання соціальної дистанції за шкалою Богардуса або через атитюдні індикатори у стандартизованому інструментарії. По-друге, дані опитувань, на які автор посилається через вторинний аналіз (Центр Разумкова, КМІС, група «Рейтинг»), фіксують декларовані установки респондентів, які в умовах воєнного стану можуть суттєво відрізнятися від реальних практик ідентифікації. Ця проблема добре відома в соціологічній методології як ефект соціальної бажаності і є особливо гострою тоді, коли «неправильна» відповідь може мати конкретні соціальні наслідки для респондента.

Аналіз структури та змісту дисертаційної роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (279 найменувань), одного додатку, 12 рисунків та 5 таблиць. Загальний обсяг роботи відповідає вимогам до дисертацій рівня доктора філософії.

У першому розділі «Національна ідентичність: особливості тематизації у соціо-гуманітарному знанні» здійснено систематизацію теоретико-методологічних підходів до вивчення національної ідентичності. Автор коректно фіксує три магістральні парадигми: примордіалістську (нація як споконвічна сутність), конструктивістську (нація як продукт модернізаційних процесів) та етносимволічну, яка займає проміжну позицію, визнаючи нації продуктом Модерну, але наголошуючи на їх домодернових етнічних передумовах. Спираючись на теоретичний аналіз, автор обґрунтовано обирає конструктивістську парадигму як найбільш евристично продуктивну для вивчення практик конструювання ідентичності.

Підрозділ 1.1 вирізняється ретельним концептуальним опрацюванням поняття «ідентичність» у соціологічній науці – від символічного інтеракціонізму Ч. Кулі («дзеркальне Я») та Дж. Міда («узагальнений Інший»), через структурний функціоналізм Р. Мертон (статусно-рольовий аналіз) та феноменологічну соціологію П. Бергера і Т. Лукмана («Соціальне конструювання реальності»), до постструктуралізму М. Фуко, Е. Лакло та Ш. Муффа. Особливо продуктивним є залучення концепцій «символічної влади», «символічного насильства» і «символічної боротьби» П. Бурдьє, які утворюють теоретичний каркас для розуміння конкуренції між проєктами конструювання ідентичності. Водночас у підрозділі 1.2 огляд вітчизняної соціо-гуманітарної рефлексії з питань української ідентичності є переважно дескриптивним: від класиків ХІХ – початку ХХ ст. (М. Костомаров, І. Франко, М. Грушевський, В. Липинський) до сучасних авторів (М. Рябчук, М. Кулик, Г. Касьянов). Цей огляд дає читачеві корисну ґносеологічну карту, проте не завжди демонструє критичне переосмислення наявних концептуальних здобутків і виявлення точних теоретичних лакун, які заповнює дане дослідження.

Другий розділ «Українська національна ідентичність як результат практик конструювання та символічної боротьби» є методологічно найбільш опрацьованою частиною дисертації. У підрозділі 2.1 автор розкриває роль ключових суб'єктів конструювання ідентичності: держави та її інститутів (через механізми інтерпеляції Л. Альтюссера, концепцію символічного насильства П. Бурдьє, теорію легітимності М. Вебера та гегемонії А. Грамші), політичних партій та елітарних груп (К. Грін-Педерсон), організацій громадянського суспільства (Е. Сміт), медіа (С. Голл), мереж інтелектуалів (Г. Грох), релігійних організацій, зовнішніх акторів (Р. Брубейкер) та родини. Суттєвою перевагою є те, що автор уникає надмірного державоцентризму і включає до аналізу мережі інтелектуалів, що мають різний «культурний капітал» (в термінах П. Бурдьє), а також родину як агента первинної соціалізації ідентичності.

У підрозділі 2.2 концептуалізація боротьби між «центрально-європейським» та «пострадянським» проєктами через поняття «вузлових точок» (мова, історія, культура, зовнішня політика) є теоретично продуктивним аналітичним рішенням, запозиченим з дискурс-теорії Е. Лакло та Ш. Муффа. Підрозділ 2.3 присвячено аналізу практик конструювання ідентичності в 1991–2014 роках через призму балансу політико-адміністративної та символічної влади між двома таборами. Показово, що автор пояснює відсутність ідеологічної гегемонії будь-якого з проєктів не стільки «природною» біполярністю суспільства, скільки структурною нездатністю ні одного з них накопичити достатній обсяг символічного та адміністративного ресурсу для нав'язування своєї системи класифікацій (за П. Бурдьє) на все суспільство.

Третій розділ «Конструювання української національної ідентичності під час російсько-української війни: ключові трансформації» представляє найбільший інтерес з погляду сполучення теорії та емпірики. У підрозділі 3.1 на широкому матеріалі – включаючи детальний аналіз розстановки політичних сил після 2014 р. (таблиця 3: суб'єкти, що просуvalи конкуруючі проекти), практик НКО, медіа (в тому числі блокування телеканалів В. Медведчука у 2021 р., запуск «телемарафону Єдині новини» у 2022 р., зростання україномовного контенту на YouTube у 9 разів за 1,5 роки повномасштабного вторгнення), мереж інтелектуалів та релігійних організацій (об'єднання УПЦ КП та УАПЦ в ПЦУ) – автор переконливо демонструє, як структура можливостей, що виникла після 2014 р. і радикалізувалась після 2022 р., забезпечила гегемонію «центрально-європейського» проекту конструювання ідентичності.

Підрозділ 3.2 «Державні практики конструювання української національної ідентичності в актуальних реаліях: аналіз конкретних випадків» є найбільш методологічно зрілою частиною дисертації. На основі контент-аналізу 600 унікальних публікацій з сайту Уповноваженого з захисту державної мови та 318 публікацій з сайту УІНП за 2024–2025 роки, доповненого критичним дискурс-аналізом, автор розкриває конкретні механізми, за допомогою яких ці інституції конструюють образ «правильного» українця – повністю україномовного та такого, що поділяє «національно-визвольний» історичний наратив. Показовим є висновок, що УІНП орієнтований на досягнення ідеологічної гегемонії через участь у культурних заходах та експертно-рекомендаційну діяльність, тоді як мовний омбудсмен здійснює всебічний моніторинг і контроль мовної поведінки громадян у всіх сферах суспільного життя.

Оцінка основних наукових результатів та їх новизни. Серед безперечно значущих результатів дисертації слід відзначити концептуалізацію української національної ідентичності як «простору символічної боротьби» з виокремленням «вузлових точок» - мови, історії, культури та зовнішньої політики. Ця концептуальна рамка, побудована на підставі теорії дискурсу і конструктивістської соціології, є теоретично коректною і дозволяє впорядкувати значний емпіричний матеріал.

Вагомим внеском є систематизація агентів конструювання ідентичності з розкриттям їхніх диференційованих інструментальних можливостей. Розгляд восьми груп суб'єктів (держава та її інститути, партії та еліти, організації громадянського суспільства, медіа, мережі інтелектуалів, релігійні організації, зовнішні суб'єкти, родина) та аналіз їхніх практик у динаміці 1991–2026 рр. є однією з найбільш системних спроб подібного аналізу в україністиці. Особливо значущим є аналіз взаємодії між цими агентами: автор показує, наприклад, як прозахідне грантове фінансування незалежних ЗМІ синергійно підсилювало

просування «центрально-європейського» проекту, або як у мережах інтелектуалів конкуренція за «культурний капітал» (в термінах Бурдьє) структурувала ідеологічні позиції.

Науковою новизною відзначається і кейс-аналіз практик двох державних інституцій – Уповноваженого з захисту державної мови та УІНП. Контент-аналіз 918 публікацій за 2024–2025 роки в поєднанні з критичним дискурс-аналізом є солідною емпіричною базою для висновків про характер офіційного дискурсу конструювання ідентичності і демонструє, що ці інституції реалізують у своїх практиках дві різні, але взаємодоповнювальні стратегії: регуляторно-примусову (мовний омбудсмен) та гегемонізуючу (УІНП). Цей висновок є теоретично цікавим і має пряме значення для соціологічного аналізу механізмів державної ідентитарної політики.

Водночас маємо зазначити, що претензія на «вперше» у кількох пунктах наукової новизни викликає запитання. Зокрема, дихотомія між «проєвропейськими» і «проросійськими» / «пострадянськими» орієнтаціями в українській ідентичності активно досліджувалась задовго до цієї дисертації – в роботах М. Рябчука, М. Кулика, Г. Касьянова, а також у численних аналітичних звітах Центру Разумкова та Інституту соціології НАН України. Те, що автор пропонує власне термінологічне оформлення цього поділу, є внеском, але не обов'язково свідчить про принципово нову концептуалізацію. Доцільно було б більш чітко розмежувати, що саме і якою мірою є авторською новацією, а що – систематизацією та операціоналізацією наявного знання.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів дослідження. Теоретичні положення й емпіричні напрацювання дисертаційної роботи суттєво розширюють соціологічне розуміння механізмів конструювання та відтворення колективної ідентичності в сучасному українському суспільстві з урахуванням воєнного контексту, агентності різних соціальних суб'єктів та динаміки символічної боротьби між конкуруючими ідентитарними проєктами. Запропонована дослідником аналітична рамка - «вузлові точки» ідентичності як об'єкт символічної боротьби між суб'єктами, що мають різний обсяг символічного та адміністративного капіталу є теоретично продуктивним інструментом, що може бути застосований для аналізу процесів конструювання ідентичності й в інших постсоціалістичних суспільствах.

Практичне значення результатів дисертації є очевидним і реалізується у кількох вимірах. У науково-дослідній роботі запропонована методологічна стратегія (поєднання порівняльно-історичного методу, структурно-функціонального аналізу, вторинного аналізу соціологічних даних, контент-аналізу та критичного дискурс-аналізу) може бути використана для подальшого

вивчення практик ідентифікації та їх трансформацій у різних секторах суспільного життя. В адміністративно-управлінській сфері результати дисертації можуть бути залучені органами державної влади, політичними партіями та громадськими організаціями для формування науково обґрунтованої та соціально відповідальної ідентитарної політики: зокрема, ідентифіковані автором дві різні інституційні стратегії (регуляторно-примусова і гегемонізуюча) можуть стати предметом окремої дискусії щодо їх ефективності та легітимності в демократичному суспільстві. В освітньому процесі матеріали та концептуальні положення дисертації можуть бути використані при підготовці навчальних дисциплін з етносоціології, соціології культури та соціології політики.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження відображено у 3 наукових статтях у фахових виданнях України та 9 тезах доповідей на наукових конференціях (загалом 12 публікацій). Статті охоплюють ключові тематичні вектори дисертації: особливості дослідження української ідентичності у вітчизняній науці («Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках», 2023), суб'єкти конструювання ідентичності («Науково-теоретичний альманах Грані», 2025), державне конструювання ідентичності в 1991–2014 рр. («Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках», 2025). Конференційні тези апробують окремі авторські концепти: ефект «гуртування навколо прапора» в українському контексті, роль переписів населення як інструменту конструювання ідентичності, україномовний YouTube як засіб конструювання «уявленої спільноти».

Аналіз наукових публікацій засвідчує їх змістовну відповідність положенням дисертації. Сукупність усіх публікацій відображає результати дослідження, що відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44. Це надає автору право публічного захисту дисертації.

Відомості про дотримання академічної доброчесності. У дисертації та наукових публікаціях Яблунівського Артура Володимировича порушень академічної доброчесності не виявлено. Дисертаційна робота виконана здобувачем самостійно; всі сформульовані положення і висновки обґрунтовані на підставі власних досліджень з належним посиланням на використані джерела.

Зауваження та дискусійні положення щодо змісту дисертації. Загалом позитивно оцінюючи рецензоване дисертаційне дослідження, необхідно зробити певні зауваження та вказати на дискусійні положення, що можуть бути враховані

в подальшій науковій роботі автора.

1. Термінологічна непослідовність у вживанні поняття «конструювання» знижує концептуальну чіткість роботи. В одних фрагментах воно означає цілеспрямовану діяльність конкретних суб'єктів («конструювання зверху»), в інших – загальну конструктивістську онтологію будь-якого соціального феномену. Ці два значення мають різні методологічні імплікації, і їх змішування без авторського коментарю є джерелом аналітичних непорозумінь.

2. Методологічний розділ вступу є переважно декларативним: методи перераховані, але не обґрунтовані як когерентна дослідницька стратегія. Зокрема, залишається нез'ясованим, як поєднуються конструктивістська методологічна рамка і структурно-функціональний аналіз, що базуються на принципово різних онтологічних передумовах – перша виходить з конститутивної ролі дискурсивних практик, другий – з функціональної інтеграції соціальних структур. Автору слід було б або обґрунтувати методологічну сумісність цих підходів, або чітко розмежувати аналітичні рівні, на яких кожен із них застосовується.

3. Вступна частина дисертації містить твердження, що тематика «характеризується нестачею ґрунтовних робіт», яке подається без систематичного бібліографічного обґрунтування. Автор не наводить критичного огляду наявної літератури, який би чітко демонстрував, де і чому конкретні концептуальні можливості вичерпуються і де виникає обґрунтований простір для нового дослідження. Перехід від «що вже зроблено» до «чому цього недостатньо» як ключовий крок у побудові наукової проблеми у вступі прописаний обмежено. У вступі відсутнє чітке і самостійне формулювання наукової проблеми. Натомість подається тематичний опис і перелік завдань. Між «проблемою», «метою» і «завданнями» немає достатньої концептуальної дистанції: мета (концептуалізація феномену ідентичності) фактично є переформулюванням тематичного поля, а не відповіддю на окреслену наукову проблему (наприклад: якими механізмами і за яких умов той чи інший суб'єкт конструювання ідентичності набуває або втрачає символічну та адміністративну гегемонію?).

4. В аналізі третього розділу бракує більш детального розгляду того, яким чином різні регіони України (Захід, Центр, Схід, Південь) по-різному реагували на «центрально-європейський» проєкт конструювання ідентичності. Автор згадує регіональну специфіку епізодично (наприклад, знесення монументів та глорифікація СС «Галичина» в ряді західних регіонів), проте не включає регіональний вимір до систематичного аналізу. Це є відчутною прогалиною в дослідженні, яке претендує на охоплення всього українського суспільства.

Загалом висловлені зауваження мають переважно рекомендаційний характер, не знижують наукової цінності дисертаційного дослідження і не

заперечують його основних положень.

Висновки про відповідність дисертації встановленим вимогам. Таким чином, дисертаційне дослідження є самостійною, завершеною кваліфікаційною науковою працею, що в цілому відповідає сучасному рівню соціологічної науки та містить обґрунтовані результати проведених наукових розробок, що мають важливе значення для подальшого розвитку соціологічної науки в Україні. Автор продемонстрував уміння науково мислити, системно аналізувати теоретичний матеріал і емпіричні дані, здійснювати їх аналітичне узагальнення.

Отже, дисертація Артура Володимировича Яблуновського на тему: «Українська національна ідентичність в практиках конструювання: модули трансформації в актуальних реаліях», яка подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 – Соціологія за спеціальністю 054 – Соціологія повною мірою відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44, а її автор заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 05 – Соціологія за спеціальністю 054 – Соціологія.

Рецензент:

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри політології, соціології та
публічного управління Дніпровського
національного університету імені Олеся Гончара

Олеся ГУДЗЕНКО

Вчений секретар

а.а.

Г. Роданев